

OLBIA: PROBLEMS OF PRESERVATION
AND ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS.

The article deals with the condition of antique Olbia from the moment of joining the southern lands to Russia and identifying of the monument to this day. Till the boundary of the XIX—XX centuries the episodic archaeological investigations, mass destructive excavations and excerpts of stone characterized the condition of Olbia. The situation changed only with the beginning of systematical excavations of Olbia, held by B. V. Farmakovskiy at the beginning of the XX century. The new posts of inspectors and guards of the town's territory and the vault of Evrisiviy and Aretha were set up. The post-revolutionary time and both the World wars had a very negative impact on the monument. The history of the preserve «Olbia» itself may be divided into three periods. The I period (1926—1938) — from the moment of declaration of the territory of Olbia the state preserve to the transmission it to the system of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. This period is characterized by the origin of the basic structures of the preserve. The II period (1938—1971) is connected with the activity of the head of Olbian expedition L. M. Slavin. The development of the basic scientific and organizational forms and directions of their activity characterize it. The III period (1972 — to this day) is characterized by the subsequent development of the preserve's structure and complication of the scientific aims to be fulfilled, the transmission to the scientific topics on conservation and partial restoration of the architectural remnants. The preserve's successful functioning is mainly defined by its collaboration with the Olbian expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. The reduction of financing of the preserve in recent times has caused the definite increase of the negative influence of the anthropogenic factor (robbery excavations, vandalism). Salvation of Olbia — the unique monument of the world's culture is impossible without the state support.

С. Д. Крижицький

ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ І ЗБЕРЕЖЕННЯ АРХІТЕКТУРНО-БУДІВЕЛЬНИХ ЗАЛИШКІВ ОЛЬВІЇ

Стаття присвячена проблемам залежності подальшої долі Ольвії від негативної дії природних чинників і розробленню стратегії археологічного дослідження городища та визначенню черговості проведення консерваційно-реставраційних заходів на розкопаних ділянках у найближчі роки.

Архітектурно-будівельні залишки античного міста Ольвії є тією пам'яткою, яка щонайменшою мірою не підлягає абсолютному дослідженню, що за класичною методикою археологічних розкопок може передбачати повне руйнування об'єкта, який вивчається. Тут максимально припустимий ступінь археологічного вивчення міста визначається необхідністю збереження в натурі найбільш репрезентативних архітектурно-будівельних залишків, а напрям наукового пошуку — завданнями розвитку фундаментальної науки. Отже, виняткове значення Ольвії як пам'ятки античної історії і культури, особливо враховуючи високий ступінь експозиційності архітектурно-будівельних залишків давнього міста, зумовлює важливість вироблення оптимальної стратегії його археологічного вивчення.

Проте вироблення конкретної стратегії археологічних розкопок Ольвії, крім необхідності врахування цих двох чинників (репрезентативності та наукового пошуку), ускладнюється ще одним — негативною дією на пам'ятку змін навколишнього природного середовища. Дія цього чинника раніше — до 70-х років минуло-

Рис. 1. Охоронні розкопки Б. В. Фармаковського вздовж берегового кліфу

го століття — під час планування розкопок практично не враховувалася, хоча вже першим дослідникам Ольвії ще на початку XIX ст. стало ясно, що певна частина давнього міста зруйнована водами Бузького лиману¹, а спроби вивчення античних кладок стін, що руйнуються лиманом, були зроблені Б. В. Фармаковським вже на початку XX ст., у 1902 р.² (рис. 1). Уперше професійні гідроархеологічні пошукові роботи в затопленій частині Ольвії відбулися у 1961 р.³ і були продовжені у 1971—1977 рр.⁴, а відносно значні охоронні дослідження вздовж берегового кліфа, сформованого культурними нашаруваннями, проведені лише в 1966—1968 рр.⁵.

Аналіз результатів цих робіт, а також розкопки, які протягом останніх ста років систематично проводяться у різних частинах ольвійського городища, дали змогу дійти таких висновків (рис. 2).

У давнину місто займало значно більшу площу, ніж нині. На етапі максимального розквіту його територія досягала площі не менше за 47 га і, швидше усього, становила 50—55 га⁶. Однак за минулі після припинення життя Ольвії півтора тисячоліття внаслідок різних причин сталися безповоротні зміни, які торкнулися, головним чином, східної і південно-східної частин міста. Внаслідок дії трансгресії, абразійних, ерозійних та зсувних процесів значна частина міста, не менше за 17 га⁷, виявилася зруйнованою і затопленою лиманом (рис. 3; 4). На жаль, ця ситуація погіршується і тепер.

Слід зазначити, що взагалі за прогнозами геологів перспективи подальшого існування теперішньої берегової лінії всього району Північно-Західного Причорномор'я вельми не втішливі. Встановлено, що «В зв'язи з продовжуючимся процесом формування котловини Чорного моря на фоні общей трансгресії в настоящее время происходит опускание суши (поднятие уровня моря) со скоростью у г. Одессы около 5 мм/год. В этих условиях постоянно протекают процессы абразии, выражающиеся в размыве берегов со средней скоростью около 1 м/год»⁸. І далі: ці процеси з урахуванням наявності підземних вод у товщі лесовидних порід сприяють прискореному формуванню зсувів⁹.

Нічим не краще в цьому відношенні і ситуація з Ольвією. Справа в тому, що крім впливу на городище трансгресії, абразії і ерозії тут несприятливою є і геологічна будова. В Ольвії над урізом води лиману на висоту 2,5 м у північній частині городища і на 1,5—2,0 м в районі Ольвійського мису розміщуються сіро-голубуваті горизонтально-шаруваті глини меотиса, безпосередньо на яких залягає нижній вапняковий водоносний горизонт¹⁰. А це означає, що у разі перезволоження поверхні меотиса або тектонічних, особливо з горизонтальним вектором, поштовхів в умовах найменшого нахилу поверхні меотиса у бік лиману

Рис. 2. Ольвійське городище: I — «Північні ворота»; II — ділянка «Й»; III — НР; IV — «Північний захід»; V — розкоп «В»; VI — «Зевсів курган»; VII — «АГД» і «Західний теменос»; VIII — «Центральний теменос»; IX — «Будівля суду»; X — «Західна брама»; XI — «Ольвійське передмістя»; XII — «Центральний квартал»; XIII — «Східний торговельний ряд»; XIV — «Гимнасій»?; XV — «НГЦ»; XVI — «НГ»; XVII — «НГФ»; XVIII — «К»; XIX — «Розкоп 1908 р.»; XX — «Р-19»; XXI — «М»; XXII — «Північно-східна оборонна стіна цитаделі»; XXIII — «Л»; XXIV — «Оборона на Заячій балці»; XXV — «Р-25»; XXVI — «Залишки фортечних споруд у затопленій частині Нижнього міста»; XXVII — «Амфорні поля»; XXVIII — «Пристань»?; XXIX — «НГСС»; XXX — «НГСЮ»; XXXI — «Т-3»

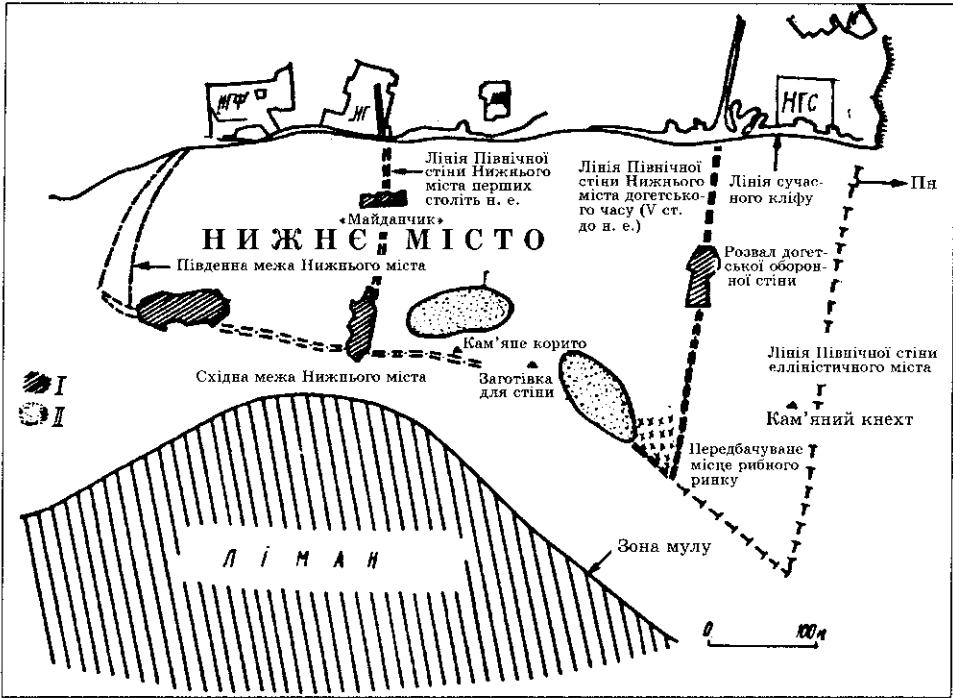

Рис. 3. Об'єкти, які досліджувалися у затопленій частині Ольвії: I — кам'яні розвали стін; II — «амфорні» поля

можливе сковзання верхніх геологічних пластів разом з культурним шаром городища, що розташовані на них. Особливо несприятлива ситуація спостерігається в центральній частині Нижнього міста Ольвії, де поверхня меотиса має чітко виражений нахил у бік лиману¹¹. Тільки в прибережній центральній частині Нижнього міста можливого ковзання верхніх пластів певною мірою протидіє незначна висота берегового кліфа.

Викладене не є чисто теоретичними міркуваннями, заснованими на комп'ютерному моделюванні. Залишки давніх зсувів зафіксовано на дні лиману проти ольвійського мису¹². Більше того, невеликий зсув у південній частині Нижнього міста (відразу за південним бортом розкопу НГФ) стався в 1970-х роках під час підводної експедиції прямо на очах одного із співробітників. Сліди значного зсуву було зафіксовано під час проведення у 1980-х роках розвідувальних розкопок у районі гаданого розташування ольвійського театру — в центрі терасової частини міста. Саме цей зсув і міг знищити театр приблизно у III—II ст. до н. е.¹³

Сліди великого (за мірками, зрозуміло, ольвійського городища) зсуву зафіксовано в районі розкопу НГСС (XXIX)¹⁴ (рис. 5). Тут уздовж підніжжя різкого підвищення терасової частини міста на протязі 30—40 м у напрямі з півночі на південь простежується тиловий шов зсуву завширшки місцями до декількох десятків сантиметрів. Горизонтальний розмір зсуву становить близько 60×60 м. Його сліди добре простежуються в будівельних залишках розкопу. Це передусім загальний нахил мурів підвальних приміщень ранньоелліністичного часу в центральній і західній частинах ділянки НГСС, а також вертикальні розриви в підвальних, широтно розташованих стінах¹⁵. Потрібно також зазначити, що крайні південна і північна частини зсуву, крім загального східного напрямку руху, схильні до переміщення на південь і на північ відповідно. Початкова стадія зсувних процесів на цій ділянці належить ще до елліністичного часу, коли приблизно у II ст. до н. е. частина підвальних приміщень житлових будинків отримала нахил, після чого життя на цьому місці не поновлювалося протягом не менш ніж півсторіччя. Подальша активізація зсуву — розриви в стінах, поява тилового шва, що виходить на земну поверхню, за низкою ознак сталася вже в новітній час. Про це, зокрема, може свідчити те, що один з шурфів розкопу НР (II), зроблених ще у 1930 р., був закладений

Рис. 4. Ділянка НГСС (XXIX). Видляд з півдня

практично на лінії проходження тилового шва, але дослідники не згадують про його наявність. За висновком геологів, катастрофічний розвиток, зокрема, цього зсуву, непередбачуваний і може статися в будь-який момент за збігом несприятливих обставин.

Зрозуміло, було б ідеальним здійснити систему заходів щодо захисту Ольвії від дії всіх цих несприятливих чинників природного походження — трансгресії, абразії, ерозії та зсувів. У 1980-х роках з приводу цього інститутом «Укрдгіпробуд» у зв'язку з будівництвом дамби, що планувалася в районі м. Очаків, були

Рис. 5. Розкоп НГСС (XXIX). Загальний видляд з заходу

Рис. 6. Розкоп Т-3 (XXXI). Підвальні та наземні приміщення терасового будинку

зроблені навіть попередні розрахунки можливої вартості частини таких захисних заходів. Однак і на ті часи сума виявилася досить значною — декілька десятків мільйонів карбованців. Нині, коли не виділяються кошти на забезпечення охорони заповідника навіть тільки від звичайних грабіжників, про масштабні засоби захисту Ольвії від дії сил природи можна лише мріяти.

Ми маємо враховувати, що тепер і у найближчому майбутньому немає економічно реальних технічних методів боротьби з негативним впливом на ольвійське городище природних чинників. Єдиний доступний нам спосіб захисту — охоронні розкопки. Хоча це кардинально не вирішує проблеми в усій її багатоплановості, можна сподіватися на певну відстрочку катастрофи і принаймні зробити спробу здійснити дослідження архітектурно-будівельних залишків, зафіксувати їх у креслениках і фотографіях, врятувати археологічні знахідки. Пов'язане із цим зняття верхніх шарів ґрунту веде до зниження навантаження в зсувних зонах і тим самим сприяє збереженню архітектурних решток.

Нині руйнування зсувами загрожує практично всій східній частині Ольвії, розташованій на північ від Ольвійського мису. Більше того, така ж неприємність чекає і на терасне місто (рис. 6). Саме тут у гаданому місці розташування ольвійського театру простежується ситуація, що нагадує типову картину утворення зсувів¹⁶. Тільки центр Нижнього міста, як ми вже зазначали, внаслідок невеликої висоти берегового кліфа більш-менш застрахований від значних зсувів.

Іншим районом Ольвії, що активно руйнується, є південний схід римської цитаделі (рис. 7). Тут свого часу відбувся значний зсув, внаслідок якого призма корінного берега, що відкололася, не просто сповзла за класичною схемою подібних руйнувань, а сповзла з переверотом. На користь цього свідчить практично абсолютна відсутність керамічного бою на дні лиману вздовж берегового кліфу. Як встановлено розкопками, за оборонними стінами античних міст, у тому числі й Ольвії, звичайно знаходилися сміттєві звалища. Тим більше наявність подібного звалища слід було би чекати у зручному для цього місці — під ольвійською цитаделлю — вдалині від міських воріт, порту і Нижнього міста. Тут мали б спостерігатися (узбережжя лиману під ділянкою «Р-25») також залишки завалів каменя від руйнування південно-східної фортифікаційної лінії цитаделі. Керамічний бій залишився би у цьому місці на дні лиману і в разі, якби зсув утворився за класичною схемою. Звідси впливає лише одне пояснення відсутності на дні лиману археологічних знахідок — утворення зсуву відбувалося з нестандартним

Рис. 7. Розкоп Р-25 (XXV). Залишки перших століть н.е. Зліва початок схилу

переворотом призми, що відкололася, під час якого культурний шар виявився похованим під масивом лесових ґрунтів.

Уся східна прибережна межа Ольвії зазнає також досить сильної ерозії та абразії.

Серед інших частин городища, яким загрожує дія природних сил, відмітимо північно-східну і західну межі Ольвії. Тут йде сильна ерозія схилів Північної і Заячої балок.

Так, зокрема, порівняно з початком XIX ст. ерозійна ділянка Північної балки зросла у західному напрямку більш ніж на 100 м. На планах початку XIX ст. — П. І. Кеплена, І. М. Муравйова-Апостола, І. П. Бларамберга¹⁷ — виразно видно проходження паралельно лиману дороги з Нижнього міста Ольвії до с. Парутине, яка перетинає Північну балку приблизно в 60 м від берегового урізу. Подальший розвиток цієї ерозійної ділянки Північної балки, якщо не буде вжито невідкладних заходів¹⁸, у недалекому майбутньому призведе до знищення північної оборонної лінії Верхнього міста.

Те саме стосується і Заячої балки, де загальна довжина ерозійної частини досягає 0,5 км. А це, у свою чергу, загрожує руйнуванням західної оборонної лінії Верхнього міста.

Отже, у перспективі маємо досить невтішний підсумок, і якщо з ерозією схилів балок боротися цілком реально шляхом заповнення ерозійних ділянок відходами будівництва тощо, то відносно захисту східних меж Ольвії, як вже зазначалося, ефективного технічного рішення в рамках існуючих фінансових можливостей немає.

На жаль, доля затопленої частини Нижнього міста чекає і всю Ольвію. Звичайно, якщо різко не погіршиться дія природно-кліматичних умов, це станеться не скоро. Поступова ж руйнація східної межі міста відбувається вже тепер, і тут лічба досить помітних негативних зрушень може йти на десятиліття. Єдиним, нехай і частковим, виходом з цієї ситуації може бути, як ми вже це зазначали, тільки систематичне проведення охоронних розкопок.

У зв'язку з наведеним треба підкреслити, що завдання охоронних робіт в умовах дослідження такої пам'ятки, як Ольвія, не може зводитися лише до безпосе-

Рис. 8. Шарові підвалини північної брами Верхнього міста. Видяк під час розкопок

періодів дуже багато, єдиним можливим методом проведення охоронних досліджень є розкопки на випередження руйнації — широкими площами, в межах окремих кварталів або хоча би окремих споруд.

Викладене визначає стратегію розкопок Ольвії у найближчі десятиліття, принаймні доти, поки не з'являться достатні фінансові можливості здійснення ефективного захисту городища від сил природи. Розкопки слід зосередити вздовж східних меж городища і насамперед — у північній частині Нижнього міста (ділянка НГСС (XXIX), а також у східній частині римської цитаделі (ділянка «Р-25» (XXV)). Крім цього, необхідно також розгорнути роботи в терасній частині Ольвії, зокрема у місці давнього зсуву — в гаданому районі театру (на південь від розкопу «Т-3» (XXXI)¹⁹.

Вище розглянуто загальні перспективи подальшої долі городища і основних напрямів розвитку охоронних археологічних досліджень Ольвії. Проте Ольвія важлива не тільки як об'єкт наукового вивчення, а й не меншою мірою як пам'ятка, що є величезною культурно-просвітницькою цінністю, оскільки тут збереглися численні архітектурно-будівельні залишки різних споруд — фортечних, житлових, культових тощо.

До теперішнього часу із загальної території міста збереглася площа 30 га, з якої розкопано близько 5 га²⁰. З приблизно 120 траншей і різних поглиблень, зафіксованих на топономці 1958 р., тільки 30 (крім траншей І. Е. Забеліна і В. Г. Тізенгаузена)²¹ можна упевнено інтерпретувати як археологічні розкопки (мається на увазі професійні). Всі вони належать до ХХ ст.²² З цих розкопок далеко не всі викликають інтерес для експозиції. Це пояснюється відсутністю виразних будівельних залишків або їх подальшим руйнуванням. Нижче стисло охарактеризовано²³ розкопки, за винятком об'єктів, відкритих у затопленій частині міста (XXVI—XXVIII), ділянці НР (III), яка нині поглинена розкопом НГСС (XXIX), і розкопів на території ольвійського передмістя (XI) з погляду їх збереженості та необхідності проведення консерваційно-реставраційних робіт. Опис наведено починаючи з Верхнього міста у напрямку з півночі на південь.

реднього слідування за руйнаціями. Подібна методика проведення охоронних розкопок прийнятна, і то далеко не завжди, лише на одношарових пам'ятках, що мають не більше за одного-двох будівельних періодів. Вивчення таким методом складніших містобудівних структур неминує веде до втрати величезних обсягів інформації, особливо з огляду на планування (як міста, так і окремих будівель) і стратиграфічні спостереження. А це, в свою чергу, часто призводить до невірної хронологічної атрибуції споруд та хибної інтерпретації об'єктів, що відкриваються, а також виключає можливість виконання кінцевого завдання дослідження архітектурно-будівельних залишків — виконання реконструкції планів і об'ємно-просторових рішень будівель.

Для Ольвії, де потужність культурних нашарувань місцями сягає 6—8 м, де налічується понад 10 культурно-хронологічних етапів, а будівельних

Рис. 9. Зевсів курган під час розкопок

Верхнє місто.

Розкоп «Північні ворота» (I). Розкопки Б. В. Фармаковського. Відкрито шарові підвалини від двох веж та куртин (рис. 8) і кам'яний склеп, які не збереглися. Ділянка експонуванню не підлягає.

Розкоп «II» (II). Розкопки Л. М. Славіна, О. М. Карасьова, О. І. Леві. Відкрито залишки житлових будинків елліністичного часу. У 1980-х роках проведено консервацію і часткову реставрацію. Стан залишків експозиційний.

Розкоп «Північний захід» (IV). Розкопки С. Д. Крижицького, С. М. Мазараті. Відкрито надто погано збереженості кладки стін житлових будинків I ст. до н. е. і дві гончарних печі. Експозиційного інтересу залишки не мають.

Розкоп «В» (V). Роботи Б. В. Фармаковського. Відкрито надто розрізнені фрагментарні залишки кладок стін, які до наших часів не дійшли. Експозиції не підлягають.

Ділянка «Зевсів курган» (VI). Розкопки Б. В. Фармаковського. Розкопано частково курган (збереглися залишки монументальної крєпиди, дромос та поховальна камера з передпокоем) (рис. 9) і два багатих житлових будинки елліністичного часу. В експозиції знаходиться тільки курган (крєпиди, частина насипу, дромос і склеп). Потрібна реставрація крєпиди і насипу кургану. Залишки житлових будинків до проведення додаткових археологічних розкопок відновленню не підлягають і можуть бути засипані ґрунтом з метою реставрації крєпиди і частини насипу кургану.

Ділянка «АГД» (VII). Розкопки Л. М. Славіна, О. М. Карасьова, О. І. Леві, А. І. Фурманської. Відкрито житлові будинки елліністичного часу. Проведено консервацію та часткову реставрацію житлових будинків.

Розкоп «Західний теменос» (VII). Дослідження А. С. Русяєвої. Поруч з теменосом і частково під його спорудами розкопано близько 30 напівземлянок архайчного часу, близько 15 вівтарів, траншеї від вибірок стін храму Аполлона Лікаря, залишки огорожі теменоса та дві будівлі не визначеного призначення. Споруди теменоса датуються другою половиною VI—III ст. до н. е. Ділянка в експозиційному стані. Проведено консервацію з частковою реставрацією однієї напівземлянки та кількох вівтарів. Потрібна реставрація в камені конфігурації плану храму Аполлона Лікаря (рис. 10).

Ділянка «Центральний теменос» (VIII). Розкопки О. М. Карасьова і О. І. Леві. Відкрито залишки V—II ст. до н. е. вівтарів, двох храмів, огорож, великої стої, цистерни гідросистеми. Вони знаходяться більш-менш в експозиційному стані. Прове-

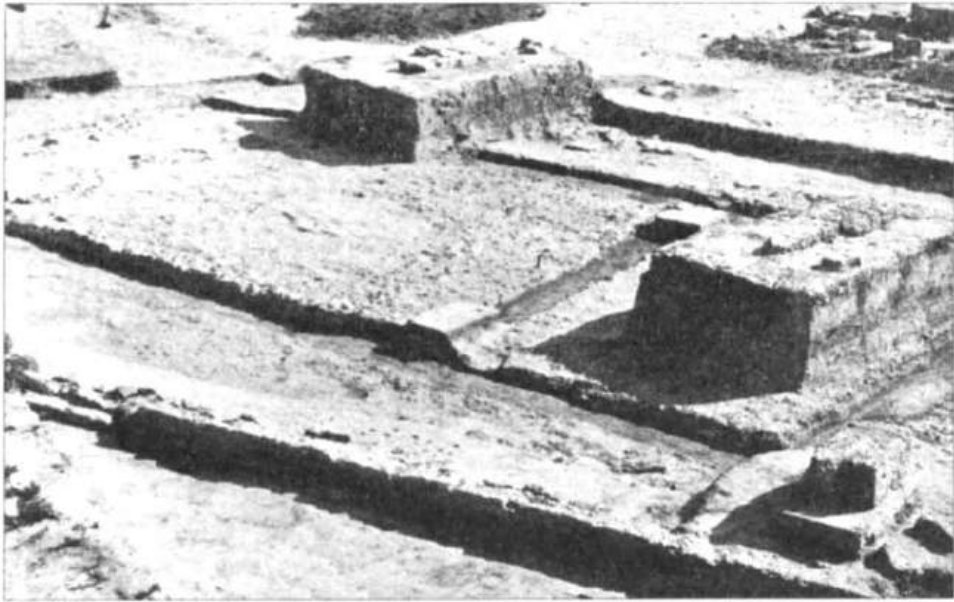

Рис. 10. Траншеї вибірок стін храму Аполлона Лікаря

дено консервацію з частковою реставрацією великої сті, храму Зевса, огорож теменоса. Потребують консервації головний віттар та цистерна гідросистеми.

Ділянка розкопок будівлі суду — дикастерія (IX). Розкопки О. І. Леві і О. М. Карасьова. Відкрито незначні залишки стін, підмурівків і вимосток IV—III ст. до н. е. Для реконструкції плану даних недостатньо. З метою закріплення в експозиції елементів плану міста необхідно зафіксувати східний мур будинку дикастерія. На захід від дикастерія (розкопки В. І. Денісової) відкрито незначні залишки від споруд не встановленого призначення. Ця частина ділянки підлягає засипці і нівелюванню поверхні.

Розкоп «Західна брама» (X). Роботи Н. О. Лейпунської. Відкрито залишки західних воріт міста IV—II ст. до н. е. — шарові підвалини кількох куртин та двох веж (рис. 11), водостік. Проведено часткову консервацію однієї куртини, однієї вежі і водостоку. Роботи на ділянці було зупинено через переорієнтування експедиції на охоронні розкопки. Нині експонуванню не підлягає. Проте у майбутньому у разі проведення додаткових розкопок і відповідної консервації ділянка становила б значний інтерес, оскільки в Ольвії це єдина міська брама, реконструкція планування якої цілком можлива.

Розкоп «Центральний квартал» (XII). Розкопки Л. М. Славіна і Н. О. Лейпунської. Відкрито залишки житлових будинок в основному елліністичного часу, підвали будівлі, очевидно, адміністративного призначення, торговий ряд, виноробню перших століть н. е. Проведено часткову реставрацію двох житлових будинок, підвалів торгового ряду та адміністративної споруди. Ця частина викликає експозиційний інтерес. Інші залишки центрального і прилегло до нього південного кварталів підлягають консервації.

Ділянка «Східний торговий ряд» (XIII). Розкопки О. М. Карасьова і О. І. Леві. Відкрито підвали торгового ряду V—III ст. до н. е. Розкоп не експонується. Потрібна реставрація.

Ділянка «Гімнасій» (XIV). Розкопки О. М. Карасьова і О. І. Леві. Відкрито залишки IV—III ст. до н. е. лазневих приміщень, бази кількох колон, колодязь, приміщення, можливо, аптеки. Розкоп не експонується. Потрібні значні консерваційно-реставраційні роботи.

Розкоп «К» (XVIII). Розкопки К. Е. Гріневича. Відкрито залишки оборонних стін з сирцевої цегли IV ст. до н. е. Експонуванню не підлягають.

Розкоп «1908 р.» (XIX). Роботи Б. В. Фармаковського. Відкрито продовження головної поздовжньої вулиці Верхнього міста. Будь-яких будівельних залишків до тепер не збереглося. Експонуванню не підлягає.

Рис. 11. Західна стіна північної башти, мурована з сирцевої цегли

Розкоп «Р-19» (XX). Розкопки С. Д. Крижицького, А. І. Кудренко, В. В. Крапівіної. Виявлено розвал оборонної стіни, виноробню, частину подвір'я будівлі нежилого призначення. Розкопки припинено через переорієнтацію експедиції на охоронні роботи. Експонуванню не підлягає.

Розкоп «М» (XXI). Розкопки Б. В. Фармаковського, Л. М. Славина, Т. М. Кніпович. Відкрито залишки оборонної стіни і перистильний двір будинку перших століть н. е. Розкопані об'єкти викликають інтерес для експонування, але вимагають проведення значних додаткових розкопок з подальшою консервацією.

Розкоп «Північно-східна оборонна стіна цитаделі» (XXII). Роботи Б. В. Фармаковського. Розкопано залишки житлового будинку (не збереглися) і куртин. Знаходиться в експозиції.

Розкоп «Л» (XXIII). Роботи Ф. М. Шгітельман, Р. І. Ветштейн. Розкрито залишки підвалів будинку римського преторія (?). Об'єкт викликає значний експозиційний інтерес, потребує реставрації.

Ділянка «Оборона на Заячій балці» (XXIV). Розкопки Б. В. Фармаковського. Відкрито залишки оборонних стін елліністичного часу та трикамерної башти перших століть н. е. Входить до експозиції. Потребує консервації і часткової реставрації.

Ділянка «Р-25» (XXV). Охоронні розкопки В. В. Крапівіної, А. В. Буйських. Розкриваються житлові будинки, підпірні стіни терас, святилище, залишки оборонних стін і веж римської цитаделі. Ділянка входить до експозиції, потребує поточної консервації.

У терасному місті — розкоп «Т-3» (XXXI). Розкопки С. Д. Крижицького, В. І. Назарчука. Відкрито залишки терасної житлової забудови кінця VI—II ст. до н. е. Знаходиться в експозиційному стані. Потрібні консервація і часткова реставрація.

Нижнє місто.

Ділянка НГСС (XXIX)²⁴. Охоронні розкопки Н. О. Лейпунської, Т. Л. Самойлової. Відкрито залишки житлових кварталів IV—II ст. до н. е. Входить до експозиції, потребує консерваційно-реставраційних робіт.

Ділянка НГСЮ (XXX). Розкопки Н. О. Лейпунської. Архітектурно-будівельні залишки не виявлено. Експозиційного інтересу не має.

Ділянка НГЦ (XV).

Розкопки Б. В. Борисова, С. Д. Крижицького, Н. О. Лейпунської. Відкрито залишки господарсько-житлових і складських будинків перших століть н. е. Експонуванню не підлягає.

Розкоп НГ (XVI).

Розкопки Л. М. Славіна. Відкрито залишки житлових будинків, оборонної стіни, фортечної башти, гончарних печей перших сторіч н. е. (рис. 12). Потребує проведення значного обсягу консерваційно-реставраційних робіт.

Рис. 12. Розкоп НГ (XVI).

Ділянка НГФ (XVII). Розкопки Б. В. Фармаковського. Відкрито два великих житлових будинків елліністичного часу (рис. 13). Один з найбільш репрезентативних розкопів. Потрібно проведення значних консерваційно-реставраційних робіт.

Як видно з переліку розкопаних архітектурно-будівельних решток в Ольвії, можна експонувати досить значну кількість об'єктів різного призначення і різних історичних періодів, але не все повною мірою можливо лише за умов систематичного здійснення необхідних консерваційних та реставраційних заходів.

Зазначимо, що питання про причини, з яких ті або інші ділянки слід тримати в експозиційному стані, досить прозоре і визначається культурологічною та історичною цінністю відкритих архітектурно-будівельних залишків та ступенем їх збереженості, тобто репрезентативності. Крім того, в процесі планування послідовності проведення робіт з музесфікації²⁵ потрібно мати на увазі, що частина розкопів має інтерес тільки для фахівців. Для звичайних відвідувачів заповідника достатньо знайомства з однією-двома найвиразнішими ділянками з кожної категорії будівельних залишків, оскільки надмірно фрагментовані залишки підмурівків, стін підвалів, шарових підвалів, вимосток подвір'їв зацікавлення не викликають.

Складніша справа з проблемами консервації та часткової реставрації. Адже жодні архітектурно-археологічні об'єкти не є вічними і потребують здійснення час від часу спеціальних консерваційних заходів. Єдиний досить ефективний спосіб захисту архітектурно-будівельних залишків, що забезпечує їх збереження на багато десятків років, — це розміщення експозиції в закритих павільйонах. Останнє, однак, навряд чи прийнятно для Ольвії, враховуючи, по-перше, значні масштаби комплексів, що відкриваються, а по-друге, естетичну несумісність таких павільйонів з загальним виглядом залишків міста. Йтися може лише про окремі об'єкти, такі, приміром, як вівтарі теменосів.

Отже, щонайперше виникає питання про те, з якою частотою потрібно проводити консерваційні заходи стосовно архітектурно-будівельних залишків в експозиції просто неба. Останнє значною мірою залежить від технічних особливостей будівельних залишків, зокрема їх міцнісних характеристик і стійкості до атмосферних опадів. З цього погляду архітектурно-будівельні залишки Ольвії знаходяться в досить несприятливій ситуації. Це зумовлене передусім відносно невеликими розмірами каменів, що використовувалися в більшості споруд. Винятком є, і то частково, лише оборонні комплекси. Крім того кам'яні кладки підмурівків і стін ольвійських споруд ведені практично завжди на глиняних розчинах, а іноді і просто земляних. І, нарешті, несприятливою особливістю є наявність конструкцій і споруд, вирізаних в лесі (землянки, напівземлянки, ями), зроблених з сирцевої

Сучасний вигляд з північного заходу

цегли (кладки стін)²⁶ або шарових підвалин (комбінованих прошарків з лесу і землі з домішкою попелу) (рис. 14).

Крім міцностних характеристик і стійкості до атмосферних опадів будівельних залишків є ще один чинник, від якого залежить тривалість дії консерваційних заходів. Це міра агресивності навколишньої рослинності. В умовах Ольвії основною небезпекою є не лишайники, а трав'яниста і деревна рослинність. Лишайники вражають поверхню каменя, але, як показує досвід, стабілізують її стан на багато десятків років. Про це свідчить стан декількох будівельних залишків, відкритих Б. В. Фармаковським ще на початку ХХ ст. Лишайники є реальною загрозою лише для архітектурних деталей, особливо зроблених з місцевого черепаш-

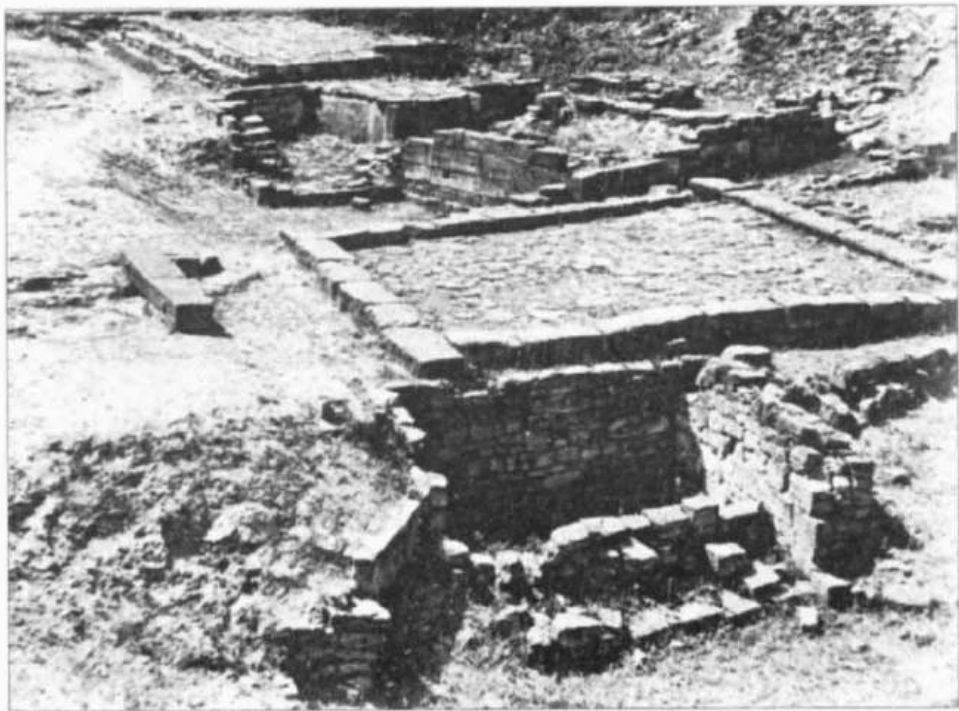

Рис. 13. Залишки житлових будинків на розкопі НГФ (XVII). Сучасний вигляд з півночі

Рис. 14. Шарові підвалини від споруди громадського призначення, яка знаходилася з південного боку агори

ника або пісковика (мармурові архітектурні деталі в Ольвії трапляються відносно рідко). Тонке, іноді майже графічне, моделювання цих деталей внаслідок впливу лишайників руйнується і поступово втрачається. Проте цьому досить ефективно можна запобігти збереженням цих деталей у лапідарії. Інакше обстоїть справа з трав'янистою та деревною рослинністю. Її коріння активно руйнують будівельні залишки, поставлені, як вже зазначалося, на глині.

Нині, як за рубежем, так і у нас, розроблено низку методик, які дозволяють більш-менш ефективно протистояти негативній дії обох чинників і тим самим забезпечувати досить значну тривалість збереження того або іншого об'єкта в експозиційному стані. При цьому, однак, потрібно враховувати, що вічних консервантів не існує і все одно консерваційні заходи з тією або іншою частотою необхідно провадити регулярно.

Як показує досвід проведення комплексних систематичних (з початку 1970-х років)²⁷ консерваційних заходів, періодичність здійснення таких робіт стосовно житлових кварталів може сягати щонайменше чверті століття (ділянка «И»). Звичайно, подібні заходи щодо більш монументальних споруд — фортечних стін та башт (наприклад, на ділянці оборони на Заячій балці), — дали б змогу довести цей інтервал до 100 років²⁸.

І, нарешті, постає питання, в яких випадках і масштабах слід проводити часткову реставрацію. Ця проблема вирішується виходячи з потреби створення умов для забезпечення надійної консервації відкритих автентичних архітектурно-будівельних залишків або для показу в плані конфігурації тих об'єктів, які зберегти під відкритим небом неможливо (наприклад, шарові підвалини). Підкреслимо, що йдеться тільки про часткову і ні якою мірою про повну реставрацію. Об'ємно-просторові характеристики архітектурно-будівельних залишків, що відкриваються в Ольвії, такі, що не дають змоги запропонувати реконструкції з досить високим (для натурального відтворення) коефіцієнтом ступеня вірогідності відновлення тієї або іншої споруди цілком. Йдеться лише про графічні реконструкції. Останнє стосується не тільки Ольвії, а й інших античних міст Північного Причорномор'я.

Зазначимо, що із згаданих 28 ідентифікованих ділянок розкопок в експозиційному відношенні в Ольвії реально викликають інтерес тільки 17. Чотири з них (X, XIII, XIV, XXI) доцільно включити до експозиції лише після проведення значних за обсягом додаткових розкопок і консерваційно-реставраційних робіт. Дві ділянки (II, XXI) мають придатний для експонування вигляд і потребують тільки поточних консерваційних заходів. 11 розкопів (VI, VII, VIII, XII, XVI, XVII, XXIII—XXV, XXIX, XXXI) можна експонувати і сьогодні, але у найближчий час вони потребують проведення ґрунтовних консерваційно-реставраційних робіт, які за належного фінансування можуть бути виконані протягом найближчих 10—20 років. До цих об'єктів слід додати також курган Єврисивія та Арети.

Зважаючи на історико-культурне значення, репрезентативність та ступінь руйнації архітектурно-будівельних залишків, доцільно на найближчі роки намітити таку послідовність робіт по музеєфікації.

1. Курган Єврисивія і Арети. Повне відновлення курганного насипу і кріпиди.
2. Ділянка «И» (II). Оглядові доріжки і майданчики, експлікації.
3. Центральний теменос (VIII). Консервація головного вівтаря, оглядові доріжки і майданчики, експлікації.

4. Західний теменос (VII). Реставрація плану храму Аполлона Лікаря, консервація відкритих споруд, зокрема вівтарів, археологічні дослідження з метою визначення західної і південної меж теменоса, оглядові доріжки і майданчики, експлікації.

5. Зевсів курган (VI). Відновлення курганного насипу і крепіди в межах 50-60-градусного сектора, експлікації.

6. Ділянка «Л» (XXIII). Консервація і часткова реставрація кам'яних кладок стін підвалів преторія, а також дослідження розгалуження головної подовжньої вулиці Верхнього міста; закріплення бортів розкопу, експлікації.

7. «Оборона на Заячій балці» (XXIV). Консервація з частковою реставрацією оборонних куртин та трикамерної башти, археологічні дослідження території з внутрішнього боку оборонних стін, оглядові доріжки і майданчики, експлікації.

8. НГФ (XVII). Дослідження оточуючої території з метою планування бортів розкопу, консервація з частковою реставрацією відкритих Б. В. Фармаковським житлових будинків, експлікації.

9. НГ (XVI). Консервація, оглядові доріжки і майданчики, експлікації.

10. Східний торговельний ряд (XIII). Консервація з частковою реставрацією, оглядові доріжки і майданчики, експлікації.

11. Гімнасій (XIV). Консервація, оглядові доріжки і майданчики, експлікації.

12. Ділянка «М» (XXI). Археологічні дослідження, консервація, оглядові доріжки і майданчики, експлікації.

13. Центральний квартал (XII). Консервація, оглядові доріжки і майданчики, експлікації.

14. Західна брама (X). Археологічні дослідження, консервація, часткова реставрація, оглядові доріжки і майданчики, експлікації.

Паралельно з переліченими завданнями роботи з музеєфікації слід провадити і на тих ділянках, де ведуться охоронні розкопки. Це ділянки «Р-25» (XXV), НГСС (XXIX), «Г-3» (XXXI).

Такі перспективи і завдання музеєфікації експозиції під відкритим небом архітектурно-будівельних залишків Ольвії. Зрозуміло, реалізація цих планів реальна лише за умови постійного спеціального фінансування.

¹ Так, вже на плані І. М. Муравьова-Апостола уявна східна межа Нижнього міста Ольвії була розташована на акваторії лиману (*Муравьев-Апостол И. М. Путешествие по Тавриде в 1820 г.*— СПб., 1823.— С. X).

² Ці охоронні розкопки були обмежені лише зачистками кам'яних кладок стін, які виступали з берегового кліфа (*Крыжицкий С. Д. Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов.*— Киев, 1985.— С. 18, рис. 1; С. 94, рис. 35).

³ *Блаватский В. Д. Подводные разведки в Ольвии // СА.— 1962.— № 3.— С. 223—234.*

⁴ *Крыжицкий С. Д. Основные итоги изучения затопленной части Нижнего города Ольвии // Античная культура Северного Причерноморья.— К., 1984.— С. 39 и сл. На плані Ольвії об'єкти, які досліджувалися під час цих робіт, позначені римськими цифрами XXVI—XXVIII.*

⁵ *Крыжицкий С. Д. Раскопки на территории Нижнего города Ольвии в 1965—1966 гг. // АИУ 1965—1966.— Киев, 1967.— Вып. I.— С. 132, 133; Он же. Раскопки Нижнего города Ольвии // АИУ 1967.— Киев, 1968.— Вып. II.— С. 145—146; Он же. Раскопки участка «Берег» в Ольвии в 1968 г. // АИУ 1968.— Киев, 1971.— Вып. III.— С. 175—179.*

⁶ *Крыжицкий С. Д. Ольвия. Историографическое исследование...— С. 88; Он же. О развитии городской территории Ольвии в первом тысячелетии до нашей эры // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья.— Тбилиси, 1979.— С. 122.*

⁷ *Крыжицкий С. Д. Основные итоги...— С. 63.*

⁸ *Инженерно-геологические условия Северо-Западного побережья Черного моря. Препринт 89-8.— Киев, 1989.— С. 44.*

⁹ *Там же.— С. 45.*

¹⁰ *Шилик К. К. Палеогеография Ольвии // Ольвия.— Киев, 1975.— С. 58—60.*

¹¹ Шилик К. К. Указ. соч.— Рис. 7.

¹² Шилик К. К. Указ. соч.— С. 78.

¹³ Крыжицкий С. Д., Назарчук В. И. Отчет о раскопках участка «Театр» в 1984 г. // Научный архив Ин-та археологии НАНУ.— 1984/29/a.— С. 11, 18.

¹⁴ Тут і далі римськими цифрами позначені розкопи на плані ольвійського городища.

¹⁵ Leirpunskaaya N. O. Excavations in the Lower City of Olbia, 1985-1992: Preliminary Results // Echos du Monde Classique/Classical Views.— 1995.— XXXIV.— N. s. 14.— P. 23—44.

¹⁶ Шилик К. К. Указ. соч.— С. 86, 87.

¹⁷ Карасев А. Н. Планы Ольвии XIX в. как источник для изучения исторической топографии города // МИА.— 1956.— № 50.— Рис. 1, 3, 5.

¹⁸ На відміну від східних меж міста, тут використання технічних методів захисту від подальшої ерозії з усіх поглядів цілком реально. Можливе і просте заповнення ерозійної ділянки відходами будівництва.

¹⁹ Інакше при подальшому розвитку зсувних процесів у цьому місці будь-які надії знайти залишки театру (якщо він тут дійсно був) будуть не реальні.

²⁰ За станом на 1984 р. ця цифра становила близько 4,5 га (Крыжицкий С. Д. Ольвия. Историографическое исследование...— С.42).

²¹ Ці численні траншеї, які спотворили поверхню городища, не знайшли навіть належного відображення у звітах, а будівельні залишки, відкриті з траншей, як видно не збереглися і до часу початку систематичних розкопок Ольвії.

²² Точне місцезнаходження розкопів XIX ст. Н. Аркаса і Ф. Бруна (1870), а також А. С. Уварова (1848) встановити тепер взагалі неможливо. Те саме стосується і розкопа Б. В. Фармаковського північних воріт Ольвії.

²³ Більш детально див.: Крыжицкий С. Д. Ольвия. Историографическое исследование...— С. 33 и сл.; Крыжицкий С. Д., Лейпунская Н. А. Ольвия. Раскопки, история, культура.— Николаев, 1997.— Рис. 74 и сл.

²⁴ Як показали розкопки, ця ділянка належить фактично до терасової частини міста, але за традицією за нею залишилася назва НГСС — Нижний город, север, северный раскоп.

²⁵ До завдань музеєфікації входять: відбір тих архітектурно-будівельних залишків, що залишаються в експозиції; проведення додаткових археологічних дослідвань, необхідність яких визначається відбором тих, чи інших залишків; консервація і за необхідності часткова реставрація архітектурно-будівельних решток (при цьому необхідно показувати межі нових добудов); забезпечення заходів щодо захисту розкопу від потрапляння туди атмосферних опадів з навколишніх територій городища, закріплення бортів котловану і відведення дошових вод з розкопу; визначення місцезнаходження і за необхідності будівництво штучних оглядових доріжок і майданчиків; встановлення на розкопах експлікацій.

²⁶ Тут може бути ефективним лише павільйонне зберігання.

²⁷ Слід зауважити, що питанням консервації будівельних залишків приділялася увага і нашими попередниками, зокрема Л. М. Славіним, А. В. Бураковим, робочим заповідника М. Я. Красняком. Так, звичайно до похилих кам'яних кладок стін робилися контрфорси, іноді підмурівки, шви на фасадах стін промазувалися глиняними розчинами та ін. З початку 70-х років ХХ ст. ці роботи набули комплексного характеру. Під керівництвом автора їх спеціально було заплановано на рівні науково-дослідної тематики, з розробкою спеціальних обґрунтувань та методик. Багато у цьому напрямі було зроблено А. В. Бураковим, А. І. Кудренко, О. С. Беляєвим.

²⁸ На жаль, на тривалість збереження архітектурно-будівельних залишків діє ще один негативний чинник, дія якого зводить нанівець будь-які зусилля щодо захисту пам'яток культури. Це вандалізм грабіжників, серед яких багато жителів с. Парутине. Звичайно, розраховувати на швидке зростання культурного рівня або хоча би простої порядності грабіжників не доводиться. Тут можливо тільки одне розв'язання проблеми, яке, до речі, з успіхом застосовується на зарубіжних пам'ятках. Це створення численної і озброєної цілодобової охорони. Систематичне патрулювання хоч би двох трійок охоронців дало б змогу досить ефективно вирішити проблему охорони як самого городища, так і його некрополя.

Одержано 24.04.2001

С. Д. Крыжицкий

ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ ЗАПОВЕДНИК «ОЛЬВИЯ».
ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ И СОХРАНЕНИЯ
АРХИТЕКТУРНО-СТРОИТЕЛЬНЫХ ОСТАТКОВ

Столетние систематические археологические исследования Ольвии позволили прийти к выводу о том, что негативное действие природных факторов на городище — трансгрессия, абразия, эрозия и особенно оползневые процессы привели к тому, что за 1500 лет, прошедшие после прекращения жизни Ольвии, часть города разрушена и его остатки находятся под водами Бугского лимана. Действие этих факторов продолжается и сегодня. Это определяет необходимость проведения в ближайшем будущем в основном охранных археологических раскопок вдоль, главным образом, восточной границы городища.

Открытые в Ольвии архитектурно-строительные остатки представляют в условиях Северного Причерноморья исключительный интерес, как научный, так и культурологический. В связи с этим важное значение приобретают сохранение некоторых раскопанных объектов и проведение консервационно-реставрационных мероприятий, определение очередности их музеефикации, которая и предлагается в данной статье.

S. D. Kryzhytskiy

HISTORICO – ARCHAEOLOGICAL PRESERVE «OLBIA».
PROSPECTS OF INVESTIGATION AND CONSERVATION
OF ARCHITECTURAL BUILDING REMNANTS.

The centenary systematic archaeological studying of Olbia enabled the conclusion about the negative influence of natural factors on the ancient town. Transgression, abrasion, erosion and especially landslide processes for the last thousand and five hundred years, past since Olbia declining, caused the ruining of the part of the town and the appearance of its remnants under the waters of the Bug estuary. The influence of these factors has been continuing at present. All this conditions the importance of organizing of the rescue archaeological excavations mainly along the Eastern border of the ancient town.

The archaeological remnants found in Olbia are of great interest both scientific and archaeological. That's why saving of a great number of the excavated objects and organization of conservation and restoration measures, definition of the sequence of their museumification, which is proposed in this article, have a very important meaning.

И. В. Тункина

**К ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ОЛЬВИИ
В ПЕРВОЙ ТРЕТИ XIX В.**

Статья посвящена исследованию Ольвии в первой трети XIX в. В то время были составлены первые планы древнего города и его окружи, опубликованы первые результаты научных исследований по истории памятника, введены в научный обиход новые надписи и монеты, происходившие из Ольвии.

Известный одесский антикварий И. П. Бларамберг обратил внимание на ольвийские памятники в начале 1810-х годов¹. Одним из источников поступления новых памятников в его коллекцию стали раскопки на городище и некрополе Ольвии. Точных сведений о них мы не имеем. А. А. Скальковский, описывая посеще-

© И. В. ТУНКИНА, 2001